

ТЫБЫШТАРДЫН ПОЗИЦИЯЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРҮ МЕНЕН АЙЫРМАЛАНГАН СӨЗ ВАРИАНТТАРЫ

Макалада кыргыз тилиндеги сөздөрдүн фонетикалык варианттарынын ортосундагы тыбыштык айырмачылыктарды жараткан позициялык өзгөрүүлөр тууралуу кеп болот.

Кыргыз тилиндеги сөздөрдүн варианттарынын тыбыштык түзүлүшүндөгү айырмачылыктарды тыбыштардын альтернативасы, ошондой эле үндүүлөрдүн редукциясы, апокопа, синкопа, гаплогогия, метатеза, протеза, эпентеза сыяктуу позициялык өзгөрүүлөр менен түшүндүрүүгө болот. Башкача айтканда, мындай учурларда варианттык катардын түгөйлөрүнүн биринин фонетикалык түзүлүшү башкасынан үндүү же үнсүз тыбыштын (тыбыштардын) түшүп калышы, же тескерисинче үндүү же үнсүз тыбыштын кошулушу, кээде тыбыштардын орун алмашып калуусу менен айырмаланат. Бул түрдөгү варианттардын түгөйлөрү фонетикалык курамынын сандык көрсөткүчүндөгү айырмачылыгы менен да мүнөздөлөт.

А. Түгөйлөрүнүн бири протезаланган же сөз башына үндүү тыбыштын кошулушу менен айырмаланган варианттар. Мындай варианттардын протезаланбаган түгөйү, адатта, кыргыз тилинин төл сөздөрүнө мүнөздүү болбогон **л, р, в** тыбыштары менен башталган, көбүнчө иран-араб тилдеринен кирген сөздөр болуп саналат: *лакап=ылакап, нак=ынак (таза), рахмат=ырахмат, рахат=ырахат, рекет=ирекет (намаз жөнүндө), раматылык=ыраматылык, вазир=увазир* ж.б.

Протеза кубулушу менен айырмаланган варианттардын экинчи бир тобу түгөйлөрүнүн бири сөз башына үнсүз тыбыштын кошулушу менен мүнөздөлөт. Сөздүктөрдүн материалдарын талдоо көрсөткөндөй, мындай варианттардын бири үндүү тыбыш менен башталып, башкасы болсо ал үндүүнүн алдына **н** тыбышынын кошулушу менен айырмаланат: *абак=набак, ары=нары, арыраак-нарыраак, оопаз=ноопаз, ук=нук, укуй=нукуй, ыкыс=ныкыс, ымтыра=-нымтыра-, ымык=-нымык-, ымшы=-нымшы-, эбак=небак, эче=нече, эчен=нечен, эпадам=непадам* ж.б. Бул варианттык катарлардын тобунан айырмаланган, бирок ошол эле критерий боюнча мүнөздөлгөн варианттардын башка учуру катары *окус=кокус, икая-хикая* варианттарын көрсөтүүгө болот.

Б. Түгөйлөрүнүн бири апокопага учураган же сөз аягындагы тыбышы түшүп калышы менен айырмаланган варианттар. Мындай варианттарда түгөйлөрдүн биринин апокопага учураган тыбышы үндүү да, үнсүз да болушу мүмкүн. Түгөйлөрүнүн биринде үндүү тыбышы апокопаланган варианттар: *мунара=мунар, дайыма=дайым, отпуса=отпуск, котлета=котлет, клавиша=клавиш, байкери=байкер, фарси=фарс, кадими=кадим, боочу=бооч, коолу=коол (чечим), коңолу=коңол (чөп түрү), анткору=анткор, дөөтү=дөөт, чүткөрү=чүткөр, түркөйү=түркөй, абайы=абай (кездеме), абайы=абай (үртүк), наалы=наал, сарпайы=сарпай, жамы=жам, кайракы=кайрак (жер), тайы=-тай-* ж.б.

Мисалдардан байкалып тургандай, көп учурда сөз акырындагы кууш үндүүлөр **и, ы, у, ү** апокопага учураган. Ал эми кең үндүүлөрдөн бул көрүнүш айрым варианттарда **а** тыбышына гана тиешелүү.

Варианттарынын бири үнсүз тыбыштын апокопаланышы менен айырмаланган варианттык катарларга төмөнкүлөрдү көрсөтүүгө болот. Мындай варианттарда да сөз акырындагы айрым гана үнсүздөр түшүп калары байкалган: **й тыбышы:** *мискей=миске, сазай=саза;* **к тыбышы:** *телчик=-телчи-;* **л тыбышы:** *уламал=улама, ушул=ушу, тетигил=тетиги, тигил=тиги, ошол=ошо, бул=бу, ал=а;* **м тыбышы:** *моокум=мооку, чөлкөм=чөлкө, кудум=куду;* **н тыбышы:** *саябан=саяба, өрүүн=өрүү, эрдөөн=эрдөө, ынан=-ына-;* **т тыбышы:** *берекет=береке, иңирт=иңир, батист=батис,*

залакат=залака (акыркы варианттык катарда *залака* сөзүнүн *салака* варианты бар, бирок *салаканын* апокопаланган *салакат* варианты жок); **ч тыбышы:** *бийкеч=бийке, сузгуч=сузгу, серкеч=серке*; **с** тыбышы апокопага учураган бир гана **мусаллас=мусалла** варианттарын байкай алдык.

Биз карап чыккан варианттардын арасында түгөйлөрүнүн бири сөз аягындагы 2 же андан көп тыбыштардын түшүп калуусу менен өзгөчөлөнгөндөрү да бар. Мындай учурларда түшүп калган тыбыштар үнсүз жана үндүүлөрдүн түрдүү комплекстери катары болушат: *бак=бакты=бакыт, алигече=алиге, антмейинче=антмейин, байчечекей=байчечек, калканчы=калканчык=калканч, коогалаң=коога, мунар=мунарык, муштум=муш, өңкөй=өң, таканчык=таканч, тикенек=тикен, убайым=убай, убакты=убакыт=убак, ыраматылык=ыраматы, шылдыңкороок=шылдыңкор, шылбыраңкы=шылбыраң, эгерде=эгер ж.б.*

Ырас, орфоэпиялык варианттарды да эсепке алганда, түгөйлөрүнүн бири сөз аягында тыбыштардын түшүп калышы менен айырмаланган башка да варианттар болушу мүмкүн. Биз бул жерде адабий норманын жана орфографиялык нормалардын чегинде жол берилген варианттык катарларды гана карадык. Ошондой эле жогоруда келтирилген мисалдардагы тыбыштардын түшүп калууларын фонетикалык жактан апокопа катары түшүндүргөнүбүз менен, алардын айрымдарын морфологиялык, тактап айтканда, грамматикалык себептер менен да түшүндүрүүгө болот.

В. Түгөйлөрүнүн бири катар келген эки үнсүздүн ортосуна үндүү тыбыштын кошулушу же эпентеза аркылуу айырмаланган варианттар. Мындай варианттарда түгөйлөрдүн бири катар келген эки үнсүзүнүн ортосуна төмөнкү үндүүлөрдүн кошулушу менен айырмачылыкка ээ болот: **ы тыбышы:** *баглан=багылан, зарп=зарып, дарскана=дарыскана, казна=казына, парз=парыз, ыклас=ыкылас, атайлап=атайылап*; **а тыбышы:** *алмончок=аламончок, калба=калаба, кусмат=кусамат, туптуура=тупатуура*; **э тыбышы:** *ант=-анет, антиш=анетиш, кантүү=канетүү, кантиш=канетиш*; **и тыбышы:** *медресе=медиресе*; **у тыбышы:** *домбра=домбура, домбрачы=домбурачы, кургур=куругур*; **ү тыбышы:** *макрөө=макирөө, мажрум=мажүрүм* (бул мисалда варианттын биринде эпентеза менен катар тыбыштык альтернатива да орун алган)

Г. Түгөйлөрүнүн бири сөз ортосундагы үнсүз тыбыштын түшүп калышы же синкопалануу менен айырмаланган варианттар. Бул түрдөгү варианттарда түгөйлөрүнүн биринин сөз ортосунда келген төмөндөгү үнсүз тыбыштардын түшүп каларын көрсөтүүгө болот: **г тыбышы:** *быгжыгый=быжыгый, эңгечер=эңечер, өмгөк=өмөк*; **д тыбышы:** *колдой=колой-, селдей=-селей-, шалдай=-шалай-*; **й тыбышы:** *ийбадат=ибадат, ийбарат=ибарат, чарайна=чарана, ыба=ыйба, ыманы=ыйманы (ысык)*; **к тыбышы:** *житкир=-житир-, көмкөр=көмөр-, тарка=-тара, көмкөрөсүнөн=көмөрөсүнөн, чумку=-чуму, ырааккы=ыраакы*; **л тыбышы:** *алпар=-апар-, колжой=-кожой-, олтур=-отур*; **м тыбышы:** *күлмүңдө=күлүңдө, төмпөш=төпөш, тытмала=-тытала-*; **н тыбышы:** *жанагыч=жанагыча, төөмантек=төөматек*; **т тыбышы:** *алмустак=алмусак, бозомтук=бозомук, бултай=-булай-, жаңылтмач=жаңылмач, чолтой=-чолой, туштук=-тушук-*; **ч тыбышы:** *баччагар=бачагар, бейбелчек=бейбелек, какчий=-какый-, тикчий=-тикий-, чыкчий=-чыкый ж.б.*

Түгөйлөрүнүн биринин сөз ортосундагы үнсүз тыбышынын түшүп калышы менен айырмаланган варианттык катарлар көбүнчө элестүү (образдуу) этиштерде жолугары байкалып турат.

Кыргыз тилиндеги варианттык катарлардын арасында түгөйлөрүнүн бири синкопанын дагы бир учуру, тактап айтканда, сөз ортосундагы 2 же 3 тыбыштын түшүп калуусу менен айырмаланган фактылар да учурайт. Мында түшүп калган тыбыштар үндүү жана үнсүздөрдүн ар кандай комплекстери түрүндө болот. Мисалы: **ды комплекси:** *шыдыр=шыр, ыдык=ык, падыша=паша*; **ди комплекси:** *эмдигиче=эмгиче,*

эмдигичекти=эмгичекти; ай комплекси: бушайман=бушман; ан комплекси: руханий=рухий, бурганак=бургак; ын комплекси: азыноолок=азоолок, кандайынча=кандайча; ка комплекси: таржымакал=таржымал; ла комплекси: тайгалак=тайгак. Сөз ортосундагы **ла** тыбыштык комплексинин түшүп калуусу элестүү сөздөрдүн варианттарында арбын учурайт: *дардалаң=дардаң, калжсалаң=калжсаң, саксалаң=саксаң, тайталаң=тайтаң, тарталаң=тартаң, ырсалаң=ырсаң ж.б.; на комплекси: баштаанак=баштаак; ма комплекси: укумай=укуй; ыр комплекси: баласыраак=баласаак, малсыраак=малсаак, чайсыраак=чайсаак ж.б.*

Албетте, орфоэпиялык варианттарды да эсепке алганда, синкопаланган тыбыштардын башка да комплекстери менен айырмаланган варианттар болушу мүмкүн. Биз бул жерде да адабий норманын жана орфографиялык нормалардын чегинде жол берилген варианттык катарларды гана карадык. Экинчиден, жогоруда келтирилген мисалдардагы тыбыштардын түшүп калууларын фонетикалык жактан синкопа катары түшүндүргөнүбүз менен, алардын айрымдарын морфологиялык, тактап айтканда, грамматикалык жактан да түшүндүрүүгө болот.

Д. Түгөйлөрүнүн бири курамындагы тыбыштардын метатезаланышы менен айырмаланган варианттар. Кыргыз тилинде айрым сөздөр фонетикалык түзүлүшүндөгү тыбыштардын орун алмашып калуусунан пайда болгон формалар менен параллель колдонулуп, варианттык катарларды түзүшөт. Адатта, мындай варианттарда метатежа жанаша позициядагы тыбыштарды ортосунда болот, башкача айтканда, контактылуу метатежа тууралуу айтууга болот. Фонетикалык варианттарда контактылуу метатежа **CV** комплексинин **VC** тыбыштык комплексине (же тескерисинче **VC** комплексинин **CV** комплексине) жана **C¹C²** комплексинин **C²C¹** комплексине орун алмашуусу менен мүнөздөлөт. Мындай метатезалар сөздүн ар кандай позицияларында: сөз башында да, сөз ортосунда да, сөз акырында да кездешет. Мисалы, **CV>VC (VC>CV) : нысап=ынсап, нысаптуу=ынсаптуу, нысапсыз=ынсапсыз, айры=айыр-, буйру=буйор-, ийри=ийир-, кайры=кайыр-, курмушу=курумушу, түйрү=түйүр, чүйрү=чүйүр-, бакты=бакыт, мактанчы=мактаныч, таарынчы=таарыныч, убакты=убакыт ж.б., C¹C²> C²C¹: каракчы=карачкы (огороддогу сөлөкөт), мыкчы=мычкы-, алаксы=аласкы- ж.б.**

Кыргыз тилинин сөздүктөрүндөгү орфографиялык материалдарды талдоодон дистактылуу метатезанын негизинде айырмаланган варианттар да бар экенине күбө болдук. Бирок алар саны жагынан өтө аз, бирин-экин гана кездешет. Дистактылуу метатежа, адатта, **C¹...C²>C²...C¹** тибинде болот: *жылаңач=жыңалач, күмөн=күнөм, мурчуй-=чурмуй-*.

Е. Түгөйлөрүнүн бири гаплогология кубулушу менен айырмаланган варианттар.

Тилибизде айрым варианттык катарлардын түгөйлөрүнүн бири гаплогологияга учураганы менен, толук формасына параллель вариант катары колдонулуп жүргөн учурлар бар. Мында сөз ичиндеги окшош муундардын же тыбыштык комплекстердин бири кыскарып кетет. Бул кубулуш, биздин пикирибизче, тилдеги үнөмдөө жана айтуу менен угуу-кабыл алууну жеңилдетүү тенденциялары менен байланыштуу.

Адатта, гаплогологияга жанаша келген, тыбыштык жактан окшош же жакын келген муундар, тыбыштык комплекстер дуушар болот: *чөмөлөлө-=чөмөлө-, арыраак=араак, арачачы=арачы, берирээк=берээк, жарышышты=жарышты, кекээр=кээр, сүйлөшүштү=сүйлөштү, учурашышты=учурашты ж.б.*

Ж. Түгөйлөрүнүн бири курамындагы үндүү тыбыштын редукцияланышы менен айырмаланган варианттар. Варианттардын түгөйлөрүнүн фонетикалык жактан айырмаланышы үндүү тыбыштардын редукциясы менен да байланыштуу болот. Мында түгөйлөрдүн биринде басым түшпөгөн муундагы үндүү тыбыш айтылыш жана угулуш сапаты басаңдап, түшүп калуу абалына чейин жетет. Кыргыз тилинде редукцияга көбүн эсе **и, ы, у, ү** сыяктуу кууш үндүүлөр учурайт.

Редукция айрым сөздөр менен сөз формаларынын варианттарында кездешет. Бул жерде биз сөз варианттарындагы редукция көрүнүштөрүн алдык, ал эми сөз

формаларынын варианттарында кездешкен бул кубулуш грамматикалык аспектиде каралат.

Кыргыз тилиндеги сөз варианттарынын ичинен түгөйлөрүнүн бири тыбыштык курамындагы үндүүнүн редуцияланышы менен айырмаланган катарларга төмөнкүлөрдү мисал кылууга болот: *ийирүү=ийрүү, ийирилүү=ийрилүү, ийирилме=ийрилме, ийирүүчү=ийрүүчү, кийирүү=кийрүү, буюруу=буйруу, бүйүрүү=бүйрүү, бүйүрүш=бүйрүш, түйүрүү=түйрүү, үйүрүү=үйрүш, айыруу=айруу, айырыш=айрыш, кайыруу=кайруу ж.б.*

Бир түгөйү татаал (кошмок) сөз, бир түгөйү жөнөкөй сөз түрүндө кездешкен төмөндөгү варианттык катарлардын жөнөкөй сөз түрүндөгү түгөйүндө да үндүү тыбыштын редуцияланышы орун алган: *кайын ага=кайнага, кайын ата=кайната, кайын эже=кайнеже, кайын эне=кайнене, кайын уни=кайни*. Акыркы мисалда жөнөкөй сөз түрүндөгү варианты **ы** тыбышынын редуцияланышы, катар келген **ни** муундарынын бирөөсү гаплогияга кабылышы менен айырмаланат. Эгер бул топтогу варианттардын башкаларынын татаал сөз түрүндөгү жана жөнөкөй сөз түрүндөгүлөрү варианттар катары параллель колдонула берсе, акыркы мисалдын *кайни* варианты гана орфографиялык жактан жол берилип, активдүү колдонулат.

Варианттардын фонетикалык айырмачылыктарын пайда кылган кубулуштар тууралуу айтканда, бир жагдайды белгилей кетүү керек деп ойлойбуз. Айрым учурларда варианттардын биринде кууш үндүүнүн редуцияланышын башкасында катар келген эки үнсүздүн ортосуна үндүүнүн кошулушу катары да мүнөздөөгө болот. Ошондой эле варианттардын бири апокопа кубулушу аркылуу айырмаланат десек, ошол эле учурда экинчисине карата андай айырмачылыкты эпентеза кубулушуна байланыштуу түшүндүрүүгө болот. Варианттарга карата колдонулган мындай тыбыштык айырмачылыктардын кайсынысы так экенин түгөйлөрдү хронологиялык аспектиде иликтеп, кайсынысы мезгилдик жактан биринчи пайда болгонун аныктаганда гана айтууга болот.

Адабияттар:

1. Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. – М.: Наука, 1978.
2. Карасаев Х.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Бишкек: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2009. -640 б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. – Бишкек: Avrasia press, 2010. -1460 б.
4. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү. – Фрунзе: Илим, 1982.
5. Юдахин К.К. Кыргызча-орусча сөздүк. – Бишкек: Шам, 1999. -967 б.